מועדים לשיחה; קריאות חדשות בחגי ישראל — פוליטיקה של יציאת מצרים

החזון הפוליטי שצמח מכור המבחן של גלות מצרים היה ייחודי; אידיאל שלא מומש אף פעם במלואו, ובכל זאת ייחד תמיד את החיים היהודיים משאר צורות ההתארגנות. ביסודו, הוא ביקורת מתמדת על הכוח, לכל צורותיו: פוליטי, כלכלי, צבאי ואפילו דמוגרפי.

שימוש של אדם בכוח כלפי אדם אחר הוא צורה של אלימות. הוא מנמיך את הקורבן ואת התוקף גם יחד. הכוח הוא משחק סכום אפס. אני משתמש בו כדי לקנות את החופש שלי במחיר החופש שלך. הוא כלי הגורם לך לעשות את רצוני המנוגד לרצונך. הוא הופך אותך לאמצעי להשגת מטרתי. שליטה, שימוש בכוח, ברוטליות – בין גסה כבחברות פרימיטיביות, בין מתורבתת כמו בחברות היררכיות, מעמדיות או מבוססות־קאסטות – הם מעשים של ערעור על העיקרון שהוצב בפרק א של בראשית, שכולנו, שווה בשווה, נבראנו בצלם אלוהים וכדמותו.

על כן, מבחינה אידיאלית לא אמור להתקיים בישראל מבנה־כוח מלוכני כלל. כמאמר השופט גדעון אל אנשי ישראל שביקשו להמליכו, "לֹא אֶמְשֹׁל אֲנִי בָּכֶם וְלֹא יִמְשֹׁל בְּנִי בָּכֶם. ה' יִמְשֹׁל בָּכֶם" (שופטים ח, כג). גם הגנת ישראל אינה אמורה להישען על כוח הזרוע ועל כלי מלחמה. ה' "לֹא בִגְבוּרַת הַסּוּס יֶחְפָּץ לֹא בְשׁוֹקֵי הָאִישׁ יִרְצֶה: רוֹצֶה ה' אֶת יָרְאָיו, אֶת הַמְיַחֲלִים לְחַסְדּוֹ" (תהלים קמז, י-יא). מערכה אחר מערכה – אצל יהושע ביריחו, אצל גדעון נגד המדיינים, אצל דוד מול גוליית, אצל אלישע החוזה את סופו הפתאומי של המצור הארמי – הדגש נמצא תמיד בהיותנו מעטים נגד רבים, חלשים מול חזקים, מוח מול כוח; בניצחון בלתי צפוי באמצעים בלתי קונבנציונליים.

העושר עלול להיות מסוכן ממש כמו העוני: "פֶּן תֹּאכַל וְשָׂבָעְתָּ וּבָתִּים טוֹבִים תִּבְנֶה וְיָשָׁבְתָּ, וּבְקָרְךָ וְצֹאנְךָ יִרְבְּיֻן וְכֶסֶף וְזָהָב יִרְבֶּה לָּךְ וְכֹל אֲשֶׁר לְךָ יִרְבֶּה, וְרָם לְבָבֶךָ וְשָׁכַחְתָּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ הַמּוֹצִיאֲךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם, מִבֵּית עֲבָדִים" (דברים ח, יב-יד). ולבסוף, למרות ההבטחות החוזרות ונשנות בספר בראשית לריבוי ככוכבי השמיים וכחול על שפת הים, גם לא על העוצמה המספרית תפארתנו: "לֹא מֵרֻבְּכֶם מִכָּל הָעַמִּים חָשַׁק ה' בָּכֶם וַיִּבְחַר בָּכֶם, כִּי אַתֶּם הַמְעַט מִכָּל הָעַמִּים" (שם ז, ז).

חזונה הפוליטי של התורה נרקם מתוך התבוננות מעמיקה במתח בין חופש לסדר. זה מתחיל כבר בסיפור הבריאה. אלוהים בורא סדר, מחולל את היקום יום אחר יום באמצעות אמירה בלבד ("ויאמר אלוהים"). בשלושת הימים הראשונים הוא בורא בקפידה מתחמים נבדלים: לילה ויום, מים מעל לרקיע ומים מתחת לרקיע, ים ויבשה. בשלושת הימים הבאים הוא מאכלס את המתחמים הללו בישויות המתאימות להם: שמש וירח, עופות ודגים, חיות ובני אדם. סדר דייקני זה, ששבע פעמים נאמר עליו כי טוב, נפרע בגלל החופש שאלוהים חנן בו את האדם. החטא מוביל לרצח ומכאן ל"מצב הטבעי" ההובסיאני, מלחמת הכול בכול שהחיים בה מאוסים, אכזריים וקצרים. שתי האפשרויות המוצגות בספרי בראשית ושמות לקיום אנושי איומות. האחת היא חופש בלי סדר, כפי שהיה בעולם החמס שלפני המבול. השנייה היא סדר בלי חופש: מצרים של הפרעונים.

האפשר אפוא לקיים חופש וסדר גם יחד? זאת הבעיה, והיא איננה פשוטה. על הפסוק "וְהָיָה כִּי יֹאמְרוּ אֲלֵיכֶם בְּנֵיכֶם, 'מָה הָעֲבֹדָה הַזֹּאת לָכֶם?'" (שמות יב, כו) אומרת מסורת חז"ל, המובאת בהגדה של פסח, כי זוהי שאלתו של הבן הרשע. קריאה זו מדגישה את המילה "לכם" שבשאלה: "לכם ולא לו", כלומר הבן הזה "הוציא עצמו מן הכלל". יש המגיעים למסקנה זו דווקא על סמך הפועל המציג את השאלה: "יאמרו" ולא "ישאלו". מי ששואל שאלה רוצה תשובה, אבל מי שאומר שאֵלָה רוצה רק להתריס.18הרב משה סילבר בפירושו לתורה חשוקי כסף על אתר.

בתלמוד הירושלמי19ירושלמי, פסחים י, ד. מופיעה פרשנות שונה למדי. היא מתמקדת במילה "העבודה" וקוראת את שאלת הבנים כך: "מה הטורח הזה שאתם מטריחין עלינו בכל שנה ושנה?". הירושלמי רומז כאן לכך ששאלת הבנים משתמשת באותה מילה המציינת את שעבודם של בני ישראל במצרים, "עבודה", לציון קיום מצוות ה' בפסח. בכך היא מדגישה שבני ישראל היו עבדים ונותרו עבדים: השתנתה רק זהותו של המשעבד. קודם פרעה, עכשיו אלוהים. חופש, לכאורה, אין פה. אולי העבודה לפרעה הייתה אכזרית ועבודת ה' לא, ועדיין עבדות היא, היפוכו של החופש. אם כן, איפה נמצאת חירותו של האדם?

תשובתה של התורה עומדת על שלושה דברים. ראשון הוא עקרון ההסכמה. המעיין בתורה יראה שה' מקפיד בעקביות להתנות את בריתו עם ישראל בהסכמתם. הוא אומר למשה להעלות לפני בני ישראל הצעה. ה' ייקח אותם לו לעם סגולה אם ורק אם הם יחפצו להיעשות "מַמְלֶכֶת כֹּהֲנִים וְגוֹי קָדוֹשׁ" (שמות יט, ה-ו). העם נתן את הסכמתו לפני מעמד הר סיני ואחריו. שימו לב לבחירת המילים. לפני מתן תורה:

וַיַּעֲנוּ כָל הָעָם יַחְדָּו וַיֹּאמְרוּ, "כֹּל אֲשֶׁר דִּבֶּר ה' נַעֲשֶׂה" (שם יט, ח).

ואחריו:

וַיָּבֹא מֹשֶׁה וַיְסַפֵּר לָעָם אֵת כָּל דִּבְרֵי ה' וְאֵת כָּל הַמִּשְׁפָּטִים. וַיַּעַן כָּל הָעָם קוֹל אֶחָד וַיֹּאמְרוּ, "כָּל הַדְּבָרִים אֲשֶׁר דִּבֶּר ה' נַעֲשֶׂה"... וַיִּקַּח סֵפֶר הַבְּרִית וַיִּקְרָא בְּאָזְנֵי הָעָם וַיֹּאמְרוּ, "כֹּל אֲשֶׁר דִּבֶּר ה' נַעֲשֶׂה וְנִשְׁמָע" (שם כד, ג, ז).

להבדיל מכל הבריתות הבינלאומיות בעולם העתיק, עם ישראל לא יוצג בברית הזאת בידי שליטו. משה אינו מיופה הכוח לדבר עם ה' בשם כל בני ישראל. כולם מתבקשים לתת את הסכמתם. את כולם שואלים. לדברי מיכאל וולצר, זה אחד הדברים העושים את המבנה הפוליטי המוצע בתורה ל"כמעט דמוקרטיה".20וולצר, בצלו של אלוהים, עמ' 191.

התעקשותו של ה' לשאול את העם להסכמתו לברית ולתנאיה מפליאה במיוחד לאור העובדה שהוא פדה את העם הזה מעבדות, ושבשירת הים כבר קרא העם לעצמו "עַם זוּ קָנִיתָ", כלומר העם שה' קנה (שמות טו, טז). מהקפדה זו על הסכמה־מרצון משתמע העיקרון כי אין ממשלה בלי הסכמת הנמשלים,21כפי שנוסח לימים בהכרזת העצמאות האמריקנית – "כדי להבטיח זכויות אלה מוקמות בקרב בני האדם ממשלות, השואבות את סמכויותיהן הצודקות מהסכמתם של הנשלטים". גם אם המושל הוא אלוהים בכבודו ובעצמו. ההבדל בין

חופש לעבדות מצוי בדיוק כאן: בקיומה של הסכמה.22כידוע, הגמרא (שבת פח ע"א) מערערת על חופשיות ההסכמה במתן תורה, ואומרת שה' כפה על בני ישראל "הר כגיגית". אולם היא ממשיכה ואומרת שהברית אושררה מרצון בהזדמנויות מאוחרות יותר.

הרכיב השני בתשובתה של התורה לטענה שעבודת ה' אינה חופשית הוא מנהגה של התורה לתת למצוות טעמים – בייחוד בספר דברים, שהוא המסמך העיקרי של הברית בין ה' לישראל. המצוות מוצגות בספר דברים לא כ"צו מלך" שיש לציית לו בשל עצם סמכותיותו, אלא כהוראות שיש להן תכלית. בדרך כלל, הטעם הוא שהמצוות מזכירות לנו שהיינו עבדים במצרים. ה' מבקש לשכנע את מקבלי תורתו באופן שכלי, ובכך הוא "מזמין אותם להבין את התועלת שבמצוותיו, ועל ידי כך מאציל עליהם מכבודו ונותן להם את התחושה שהם שותפים במצוות הללו".23Halivni, Midrash, Mishnah, Gemara, p. 14.

יש הבדל יסודי בין הורה המלמד ילד למה דברים מסוימים הם רעים, לבין מפקד המורה לפקודיו שלא לעשות כך וכך. המקרה הראשון הוא חינוך; השני הוא יחסים של פיקוד ושליטה. חינוך הוא הכנה לחירות; פיקוד ושליטה הם דרישה לציות מוחלט. מאלפת העובדה כי בתורה, על כל תרי"ג המצוות שבה, אין שום מילה שמובנה "לציית". העברית המודרנית סיגלה מילה זו משורש ארמי. התורה משתמשת במילה "לשמוע", שמובנה להישמע אבל גם להקשיב, להבין, להפנים ולהיענות. ה' איננו תובע ציות עיוור לרצונו. כמאמר חז"ל, "אין הקב"ה בא בטרוניא עם בריותיו".24עבודה זרה ג ע"א.

ה' רוצה שנשמור את מצוותיו בהחלטה חופשית, מרצון ומתוך הבנתן. לכן מדגישה התורה פעמים רבות את חשיבותה של השיחה המתמדת בין הדורות – החינוך. ההורים מצווים לחזור שוב ושוב על דברי התורה באוזני ילדיהם: "וְשִׁנַּנְתָּם לְבָנֶיךָ וְדִבַּרְתָּ בָּם בְּשִׁבְתְּךָ בְּבֵיתֶךָ וּבְלֶכְתְּךָ בַדֶּרֶךְ וּבְשָׁכְבְּךָ וּבְקוּמֶךָ" (דברים ו, ז).

כִּי יִשְׁאָלְךָ בִנְךָ מָחָר לֵאמֹר, "מָה הָעֵדֹת וְהַחֻקִּים וְהַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר צִוָּה ה' אֱלֹהֵינוּ אֶתְכֶם?", וְאָמַרְתָּ לְבִנְךָ , "עֲבָדִים הָיִינוּ לְפַרְעֹה בְּמִצְרָיִם, וַיּוֹצִיאֵנוּ ה' מִמִּצְרַיִם בְּיָד חֲזָקָה... וַיְצַוֵּנוּ ה' לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל הַחֻקִּים הָאֵלֶּה לְיִרְאָה אֶת ה' אֱלֹהֵינוּ לְטוֹב לָנוּ כָּל הַיָּמִים, לְחַיֹּתֵנוּ כְּהַיּוֹם הַזֶּה" (שם ו, כ-כד).

ושלישית – החלופה הרדיקלית שהתורה מעמידה לחברה ההיררכית: חברה אופקית, נטולת היררכיה, שכל אחד מבניה ובנותיה הוא שותף ישיר בברית. שותפות זו מחייבת אותו לאחריות אישית לקיום החסד והצדק בחברה, וזאת באמצעות עזרה לעניים, התנהגות הוגנת, ישרה ורחומה, חינוך הילדים, אכפתיות כלפי האנשים שבשוליים ועוד ועוד. את כל זאת ניסחו לימים חז"ל במימרה "כל ישראל ערֵבים זה בזה".25סנהדרין כז ע"ב; שבועות לט ע"א.

המנהיגות מואצלת כאן על כל יחיד בחברה; לזאת מכוונת ההגדרה "מַמְלֶכֶת כֹּהֲנִים וְגוֹי קָדוֹשׁ" (שמות יט, ו), ולכך רומז משה באומרו "וּמִי יִתֵּן כָּל עַם ה' נְבִיאִים" (במדבר יא, כט). הברית, כפי שהיא מוצגת במקרא, היא הרעיון הדרמטי בדבר עם המקבל על עצמו אחריות לגורלו, כל העם כאחד וכל יחיד בפני עצמו – וזאת באמצעות הגינות בין אדם לחברו ומתוך ביטחון שאלוהי הצדק יעשה עם עמו צדק היסטורי. לעם יש אוטונומיה; ריבונות יש רק לאלוהיו. אם העם עושה את הטוב, אלוהים מבטיח שטובה תהיה מנת חלקו. אם יעשה את הרע, רע יהיה גורלו. הכול תלוי בנאמנות לאלוהים ובהגינות כלפי בני האדם. כל היתר – ממשלות, שליטים, צבאות, בריתות, אסטרטגיה, לוחמה, כל הרפרטואר של הכוח – יתגלה בטווח הארוך כאשליה.

תפיסתה המדינית־חברתית של התורה מתייחדת בהתעניינות בחברה ולא במדינה. עיניה נשואות אל העם עצמו, לא אל ממשלות, מלכים או שליטים; מערכת הרווחה בה היא וולונטרית, לא מערכת שהמדינה מפעילה בכספי מיסים; הסמכות בה מואצלת על הכול ואינה ריכוזית; ובמקום אכיפה כוחנית יש בה חינוך ולחץ חברתי. אידיאל זה לא התגשם במלואו בימי התנ"ך. סיומו המסויג של ספר שופטים הוא "בַּיָּמִים הָהֵם אֵין מֶלֶךְ בְּיִשְׂרָאֵל; אִישׁ הַיָּשָׁר בְּעֵינָיו יַעֲשֶׂה" (שופטים כא, כה; וכן יז, ו). בלי ממשלה שוררת אנרכיה; למציאות זו, שהפילוסוף תומס הובס ניסחה בהרחבה, כפופים אפילו בני ישראל. חז"ל קבעו לימים, "הֱוֵי מתפלל בשלומה של מלכות, שאלמלא מוראה איש את רעהו חיים בלעו".26משנה, אבות ג, ב. מתוך שוקת שבורה זו נולדה המלוכה העברית, על הפיתוי המשחית של הכוח הכרוך בעקבה.

אך האידיאל לא אבד. הוא אף צבר כוח בעקבות הרפורמות של עזרא הסופר, צמיחתה של היהדות הרבנית וישיבותיה, והתפזרות היהודים בתפוצות אחרי כישלון מרד בר כוכבא. דגם חדש התבסס: אוסף מיוחד במינו של קהילות אוטונומיות למחצה, שלכל אחת מהן מוסדות דת, חינוך ורווחה משלה במימון עצמי. התקיימו בהן אגודות, "חברות", כמעט לכל צורך קהילתי שאפשר להעלות על הדעת: עזרה לעניים, ביקור חולים, קבורת מתים, סיוע למשפחות אבלות, וכן הלאה לאורך קטלוג התנאים לחיים של כבוד בקהילת מאמינים. מערכת החינוך, עמוד התווך של המערכת הקהילתית כולה, פעלה לאור ההנחה שמצופה מכולם להכיר את התורה: לדעת אותה, להבין אותה, לשמור אותה ולהנחילה.

בין ניירותיו של פילוסוף הנאורות הצרפתי ז'אן־ז'אק רוסו, שנמצאו אצלו אחרי מותו, נמצא כתב־יד המבטא השתאות מעוצמתו של "חיזיון מדהים וייחודי" זה – עם גולה, נטול קרקע ותדיר גם נרדף, "שאף על פי כן משמר את מאפייניו, את חוקיו, את מנהגיו, את אהבתו הפטריוטית לאיחוד החברתי הקדום, שעה שכל הנתיבים אליו חסומים לכאורה". אתונה, ספרטה ורומא, הוא אומר, "גוועו ולא נותר להן ולו צאצא אחד על פני האדמה; ציון נהרסה, אך לא איבדה את בניה". והוא ממשיך:

במה טמון כוחה של מערכת חוקים שהצליחה לחולל פלאות כאלה, שיכלה לכיבושים, לגירושים, למהפכות, להגליות, שהצליחה לעמוד בפני החוקים והמנהגים של אימפריית כל האומות, ואשר מבטיחה להם, על ידי הניסיונות הללו, כי תוסיף לקיימם בכל תהפוכות האנושות ולשרוד עד עולם?27מצוטט אצל Leon Poliakov, The History of Anti-Semitism, vol. III, London: Routledge and Kegan Paul, 1975, pp. 104–105.

התשובה הקצרה היא שבמבנה המשטרי הייחודי של התורה, שבו הריבונות שייכת כולה לאלוהים והצד האנושי בברית אינו מלך, כוהן גדול או נביא אלא העם כולו, האחריות מתפזרת במידה מרבית והאתיקה ממלאת את התפקיד שבשיטות אחרות ממלאת הפוליטיקה. ההפך מאדם אחד המושל על אומה הוא אומה המושלת בעצמה בהשגחתו של אלוהים בכבודו ובעצמו, בהתאם למצוותיו ומתוך מחויבות כלפיו. זו בוודאי תפיסה אוטופית. אי אפשר להגשימה במלואה בעולם של מלחמות. ובכל זאת, בשאיפה שהיא מציבה ובמה שהוגשם ממנה בכל זאת, היא הניסוי הגדול ביותר שנעשה אי פעם בפוליטיקה נטולת כוח, בשלטון הצדק ולא ההדק.